

Дневник переводчика Посольского приказа Кристофа Боуша (1654–1664). Перевод, комментарии, немецкий оригинал, сост. и ред. Олег Русаковский, Издательский дом высшей школы экономики, Москва 2024 [*Dniewnik pieriewodczika Posolskogo prikaza Kristofa Bousza (1654–1664). Pierewod, kommentarii, niemieckij original, sost. i red. Oleg Rusakowskij, Izdatielskij dom wysszej szkoły ekonomiki, Moskwa 2024*], ss. 428, ISBN 978-5-7598-4018-3.

W ostatnim czasie do obiegu naukowego zostało wprowadzone bardzo wartościowe źródło, które zawiera szereg cennych informacji m.in. na temat różnych aspektów konfliktu militarnego między Rzeczpospolitą a Państwem Moskiewskim z lat 1654–1667. Edycję przygotował Oleg Rusakowski – rosyjski historyk, który stopień doktora uzyskał na Uniwersytecie w Tybindze w 2014 r.¹ Pomimo młodego wieku (ur. 1988) ma on już bogaty i doceniany dorobek w szeroko pojmowanych badaniach nad historią wojskowości, w szczególności dotyczących prawa wojskowego, jak też modernizacji moskiewskich sił zbrojnych w pierwszej połowie XVII w.² Warto od razu zaznaczyć, że recenzowana praca potwierdza wysoki poziom warsztatu filologicznego i neograficznego edytora. Bardzo dobrze poradził on sobie z tymi jakże istotnymi aspektami przygotowania tekstu do wydania, z godną podziwu akrybią opracowując podstawę wydania w języku niemieckim i dokonując przekładu na język rosyjski³.

W starannie przygotowanym wstępie zostały zawarte szczegółowe informacje na temat źródła. Rękopis dziennika Christopha Bouscha zachował się do naszych czasów zapewne tylko w jednym egzemplarzu. Niestety nie jest to oryginał, lecz sporządzona w latach trzydziestych XVIII w. kopia, przechowywana obecnie w zbiorach Biblioteki Akademii Nauk w Sankt Petersburgu (fond 15). Odpis ten powstał na zlecenie dwóch niemieckich historyków Johanna Georga Lottera i Gottlieba Bayera. W latach 1735–1737 przygotowywali oni biografię cara Aleksego Michajłowicza, która zresztą nigdy nie została ukończona. Następnie, aż do wydania recenzowanej edycji, dziennik Bouscha nie był historykom znany.

Oleg Rusakowski włożył dużo wysiłku, aby zidentyfikować osobę autora źródła, jak też dokonać rekonstrukcji jego biografii. Lotter i Bayer niegdyś uznali, że mógł nim

¹ Oleg RUSAKOVSKIY, *Ländliche Gesellschaft zwischen Krise und Anpassung. Die altwürttembergischen Ämter Besigheim und Bietigheim im Dreißigjährigen Krieg* (rozprawa doktorska, Eberhard Karls Universität Tübingen), Tübingen 2014.

² Należy tu wspomnieć przede wszystkim o niedawnej książce: Oleg RUSAKOVSKIY, *European Military Books and Intellectual Cultures of War in 17th-Century Russia: From Translation to Adaptation* (History of Warfare, vol. 147), Leiden–Boston 2025.

³ W edycji umieszczono zarówno przekład (s. 54–230), jak i odczyt oryginalnego tekstu źródła (s. 253–423).

być niejaki Grigorij Kolercki, pełniący funkcję tłumacza („perewodczika”) w Poselskim prikazie⁴. Rosyjski badacz jednak przekonująco udowodnił, że zarówno kwestie lingwistyczne, jak i „itinerarium zawodowe” przemawiają za tym, że dziennik napisał jego kolega po fachu – Christoph Bousch.

Sięgnięcie po zachowane materiały Poselskiego prikazu, jak też inne źródła archiwalne pozwoliło na dokładny opis jego aktywności na różnych polach. Najbardziej prawdopodobne jest, że Bousch pochodził z Kurlandii, być może z miasta Bowsk (niem. Bauske)⁵. Do niewoli dostał się latem 1654 r., choć Rusakowski chyba słusznie wątpi, aby – jak wynika ze źródeł moskiewskich – mógł zostać jeńcem po klęsce armii litewskiej w bitwie pod Szepielewiczami⁶. Po przejściu na prawosławie i przyjęciu imienia Wasilij latem 1655 r. wstąpił na służbę carską jako tłumacz z języków niemieckiego, polskiego i łaciny. Od jesieni tego roku Bousch brał udział w licznych negocjacjach z dyplomatami habsburskimi, polsko-litewskimi, szwedzkimi, brandenburskimi, duńskimi oraz angielskimi. Niedostatek profesjonalnych kadr sprawił, że szybko stał się bardzo cenionym specjalistą i choć zawsze czuł się w Moskwie jako „obcy”, zrobił całkiem interesującą karierę. Od 1658 r. miał też bezpośredni dostęp do rodziny carskiej jako tłumacz niemieckich lekarzy carowej Marii. Latem 1667 r. Bousch został wysłany w misji zagranicznej do elektora Fryderyka Wilhelma Hohenzollerna i księcia kurlandzkiego Jakuba Kettlera, której celem było zawarcie porozumienia antytureckiego. Było to duże wyróżnienie, gdyż w tym czasie niezwykle rzadko zadania takie powierzano cudzoziemcom. Zarazem był to ostatni etap aktywności autora dziennika, gdyż w drodze powrotnej zmarł w Mitawie 30 XII 1667 r. (starego stylu)⁷.

Badania Rusakowskiego pokazują również, jak awans zawodowy wpływał na status majątkowy Bouscha. Systematycznie rosły jego apanaże, aż ostatecznie pod koniec życia został najlepiej opłacanym tłumaczem w całym prikazie. Jako jedyny „perewodczik” w czasach Aleksego Michajłowicza posiadał dwór w moskiewskim Kitajgorodzie, zatem w bezpośredniej bliskości Kremla, gdzie zamieszkał ze swoją rosyjską żoną, dziećmi i całkiem liczną służbą. Jego kariera niewątpliwie może stanowić ciekawy przyczynek do badań nad rolą cudzoziemców w procesie modernizacji państwa Romanowów w epoce „przedpiotrowej”.

⁴ Nazwisko to podali zresztą błędnie, gdyż chodziło tu o pochodzącego z Kijowszczyzny Grzegorza Kołczyckiego, pozostającego z własnej woli na służbie moskiewskiej od 1651/1652 r.

⁵ Edytor wspomina też o mieszczańskiej rodzinie Buschów, mieszkającej w Goldyndze i Mitawie (s. 26–27).

⁶ Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że Bousch dostał się w ręce wroga na terenie województwa połockiego. Na temat tych wydarzeń zob. Konrad BOBIATYŃSKI, *Działania armii Wasyla Piotrowicza Szeremetiewa na terenie województwa połockiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654–1655*, [in:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. 2, red. Konrad BOBIATYŃSKI, Przemysław GAWRON, Mirosław NAGIELSKI, Zabrze 2008, s. 132–140.

⁷ Dokumentacja tego poselstwa doczekała się już naukowej edycji: *Посольская книга по связям России с Бранденбургско-Прусским государством 1649–1671 гг.*, сост. Петр ПРУДОВСКИЙ (Россия и Пруссия в середине XVII века, т. 1), Москва 2013 [*Posolskaya kniga po svyazam Rossii s Brandenburgsko-Prusskim gosudarstvom 1649–1671 gg.*, sost. Petr PRUDOVSKY (Rossija i Prussija w sieriedinie XVII wieku, t. 1), Moskva 2013], s. 216–328.

Dziennik Bouscha obejmuje okres od sierpnia 1654 r. do końca 1664 r.⁸ Należy żałować, że nie zachowały się zapiski z ostatnich trzech lat życia autora, ponieważ brał on udział w ostatniej turze rokowań prowadzonych w Andruszowie, które doprowadziły w styczniu 1667 r. do zakończenia wojny między Rzeczpospolitą a Państwem Moskiewskim, jak też współredagował egzemplarz traktatu rozejmowego w języku ruskim.

Źródło to ma dosyć złożoną strukturę wewnętrzną. Pierwszą część zapisów z każdego roku stanowią notatki typu diariuszowego, sporządzane przez Bouscha z bardzo różną częstotliwością: albo na bieżąco, albo po stosunkowo niedługim czasie, które później bywały poprawiane oraz uzupełniane. Poniżej znajdują się „dopełnienia” – luźniejsze suplementy w formie awizów do opisywanych wcześniej wydarzeń, w których autor już niekoniecznie przestrzegał dyscypliny chronologicznej. Warto zaznaczyć, że poza własnymi obserwacjami Bousch wykorzystywał także krytycznie inne źródła: zarówno ustne, jak i pisane, co niewątpliwie podnosi walory merytoryczne dziennika.

Relacje cudzoziemców, którzy pełnili służbę w ważnych dla funkcjonowania państwa obszarach, stanowią nieocenione źródło dla badaczy historii dawnej Rosji. Niezwykle wartościowych informacji na temat realiów rządów Iwana IV Groźnego dostarczają chociażby przekazy sporządzone przez opryczników – pochodzącego z Pomorza żołnierza litewskiego Alberta Schlichtinga⁹, czy też Inflantczyków: Johanna Taubego i Elerta Krusego¹⁰. Po dostaniu się do niewoli z czasem rozpoczynali oni służbę w bezpośrednim otoczeniu cara i byli bezpośrednimi świadkami wielu ważnych wydarzeń. Po ucieczce do Rzeczypospolitej spisali obszernie relacje, które miały jednak przede wszystkim wydźwięk propagandowy i posłużyły do wymierzonej w Moskwę kampanii w różnych państwach zachodniej Europy¹¹.

Nie tylko na tym tle dziennik Bouscha jest źródłem unikatowym. Jak uzasadnia Rusakowski, autor zapewne rozpoczął sporządzanie zapisek z wewnętrznej potrzeby, aby poradzić sobie najpierw z traumą niewoli, a następnie z koniecznością podjęcia niechcianej służby u wroga. Nie jest to jednak typowy pamiętnik, pisany dla potomnych w celu przekazania własnych przeżyć i osiągnięć życiowych. Bousch praktycznie w ogóle nie pisze o sobie, jak też o swoich bliskich. Dziennik różni się też znacząco zarówno formą, jak i zawartością od znanego opisu Państwa Moskiewskiego z czasów Aleksego Michajłowicza, autorstwa kolegi Bouscha z tego samego prikazu, poddającego Grigorija Kotoszychina. Dzieło to powstało po jego ucieczce do Szwecji w 1665 r.

⁸ Z tym że regularne zapiski Bousch rozpoczął od października 1655 r., będąc już tłumaczem Poselskiego prikazu.

⁹ Hugh F. GRAHAM, „A Brief Account of the Charakter and Brutal Rule of Vasilevich – Tyrant of Muscovy” (*Albert Schlichting on Iwan Groznyj*), *Canadian-American Slavic Studies*, vol. 9: 1975, no. 2, s. 204–272, DOI: <https://doi.org/10.1163/221023975X00603>. W ostatnim czasie ukazała się w końcu edycja tego źródła również w języku polskim: Albert SCHLICHTING, *Sprawa wielkiego kniazia moskiewskiego*, opr. Grzegorz FRANCAK przy udziale Marka JANICKIEGO (Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej, t. 47), Warszawa 2025.

¹⁰ Johann TAUBE, Elert KRUSE, *Niesłychana tyrania oraz inne postępy wielkiego księcia moskiewskiego (1566–1572). Relacja dla Jana Chodkiewicza*, opr. Jan ŚRÓDOŃ, Tomasz SCHOEN, tł. Tomasz OSOŚIŃSKI, Kraków 2024.

¹¹ Hieronim GRALA, *Wokół dzieła i osoby Alberta Schlichtinga (przyczynek do dziejów propagandy antymoskiewskiej w drugiej połowie XVI w.)*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 38: 2000, s. 35–44.

i było pisane na zamówienie według oczekiwanego schematu, gdyż miało stanowić dla dworu sztokholmskiego swoiste kompendium wiedzy na temat różnych aspektów funkcjonowania kraju Romanowów¹².

Dziennik Bouscha jest bardzo wartościowym źródłem z kilku powodów. Autor sumiennie zbierał i odnotowywał ogromną liczbę informacji na temat przebiegu działań wojennych, które wojska carskie prowadziły przeciwko armiom litewskiej i koronnej, w latach 1656–1658 armii szwedzkiej czy też od 1659 r. – tatarsko-kozackiej. Raczej rzadko mylił daty, z czasem coraz staranniej dbał o weryfikację danych na temat liczebności wojsk walczących stron. Jeszcze pisząc o kampanii 1654 r., Bousch nie miał żadnych wiarygodnych szacunków o stanie armii moskiewskiej. Dlatego też powtarzał krążące po Litwie plotki, że rzekomo car miał pod swoją komendą łącznie aż 300 000 ludzi, a tylko operujący na północy Wasyl Szeremetiew – 40 000 (s. 54)¹³. Już inaczej wyglądają podobne wyliczenia dotyczące kampanii lat 1658–1659, które Kurlandczyk obserwował z perspektywy moskiewskiego aparatu urzędniczego. Ponieważ jednak nie orientował się biegle w realiach wojskowych, stale wykazywał tendencje do zawyżania liczebności sił zbrojnych. Należy jednak podkreślić, że zapiski Bouscha zawierają potężne bogactwo szczegółów, oczywiście o zróżnicowanej wartości faktograficznej, ale niekiedy znacznie wzbogacających wiedzę na temat wielu ważnych wydarzeń militarnych, wpływających na przebieg konfliktu z państwem polsko-litewskim.

Warto też wspomnieć o często pojawiających się na kartach dziennika opisach eksterminacji ludności cywilnej na okupowanych ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Chociaż Bousch szybko asymilował się w nowym środowisku, to nie zapominał o swoich korzeniach i wiele razy solidaryzował się z losem innych jeńców, podając liczne przykłady okrucieństw wojsk carskich i bardzo ostro oceniając ich postępowanie. Dużo miejsca tematyce tej poświęcił już w 1654 r. Skrupulatnie opisywał, co się działo z mieszkańcami kolejnych miast, które wpadały w ręce wroga, zanotował też ceny litewskich niewolników w Moskwie, których sprzedawano „taniej niż nierozumne bydło” (s. 57). Niezwykle poruszające są fragmenty poświęcone epidemii dżumy, która zwłaszcza w 1657 r. przyniosła klęskę głodu i ogromne ofiary na wyniszczonych wojną terenach, a diarysta zanotował m.in. liczne przypadki kanibalizmu (s. 96). Bousch był głęboko wstrząśnięty bestialskimi represjami, jakie dowódcy moskiewscy (Iwan Chowański i Iwan Łobanow Rostowski) stosowali na masową skalę w latach 1659–1660 czy to na Podlasiu, czy to w rejonie Starego Bychowa (s. 127–128, 130–131). Szczegółowo opisał też wyrafinowane tortury wobec cywilów, stosowane na rozkaz kniazia Daniły Myszeckiego w Wilnie w 1661 r., za które zresztą poniósł on zasłużoną karę śmierci (s. 144).

Niezaprzeczalną wartość poznawczą mają notatki dotyczące wydarzeń związanych bezpośrednio z profesją zawodową autora diariusza. Bousch pozostawił bardzo

¹² Grigorij KOTOŠIXIN, *O Rossii v carstvovanie Alekseja Mixajloviča: Text and Commentary*, ed. Anne E. PENNINGTON, Oxford 1980; zob. też Hubert ŁASZKIEWICZ, *Grigorij Karpowicz Kotoszychin o władzy w carstwie moskiewskim pierwszych Romanowów*, Lublin 2007.

¹³ Zob. Konrad BOBIATYŃSKI, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655* (Bitwy/Taktyka, nr 2), Zabrze 2004, s. 35–36. O bardzo swobodnym podejściu Bouscha do liczb w tym czasie świadczą najdobitniej jego szacunki ofiar dżumy w 1654 r. – tylko w samym mieście Moskwie miało ich być 700 000, i to wyłącznie ze szlachetnie urodzonych! (s. 57).

obszerne opisy kolejnych rokowań, jak też audiencji posłów zagranicznych, w których brał osobiście udział jako tłumacz. Interesujące i wraz z upływem lat coraz bardziej pogłębione są jego obserwacje na temat rytuałów dyplomatycznych, takich jak spory o tytułaturę czy też rola podarków w ówczesnym protokole. Niezwykle cenne dla badaczy stosunków międzynarodowych są z pewnością części dziennika zawierające szczegółowe informacje na temat negocjacji prowadzonych przez komisarzy polsko-litewskich i moskiewskich pod Wilnem w okresie od sierpnia do listopada 1656 r. (s. 76–90). Należy też wspomnieć o relacjach na temat kolejnych tur rozmów pomiędzy oboma stronami, prowadzonych pod Wilnem w 1658 r. i zakończonych tragiczną dla Litwinów bitwą pod Werkami (s. 104–109), pod Borysowem w 1660 r. (s. 126–128), czy też wreszcie w Durowiczach od maja do września 1664 r., którym Bousch poświęcił kilkadziesiąt stron swoich zapisków (s. 195–222).

Oleg Rusakowski zwraca też uwagę na dużą wartość tych fragmentów źródła, które były poświęcone rokowaniom ze Szwedami prowadzonym w Inflantach jesienią 1659 r. Kurlandczyk zanotował wówczas szereg informacji, które nie pojawiły się w oficjalnej dokumentacji z tych wydarzeń. Można podejrzewać, że wszedł on w ich posiadanie, biorąc udział w nieoficjalnych spotkaniach dyplomatycznych między Afanasijem Ordinem Naszczokinem i dowódcą szwedzkim Robertem Dougłasem (s. 114–119).

Dziennik Bouscha jest niewątpliwie skarbnicą ciekawych szczegółów i opinii na temat realiów życia w państwie Romanowów. Warto zaznaczyć, że autor dużo miejsca poświęcał problemom ekonomicznym, związanych z postępującą od początku lat sześćdziesiątych deprecjacją monety, skutkującą dramatycznym spadkiem jej siły nabywczej oraz obniżeniem poziomu życia ludności. Następstwem tego były często opisywane niepokoje wewnętrzne w stolicy (tzw. bunt miedziane), destabilizujące sytuację wewnętrzną w kraju (np. s. 135, 145–146, 160). Natomiast raczej za typowe należy uznać uwagi na temat mentalności mieszkańców Moskwy. Autor głównie zwraca uwagę na ich niewolniczą naturę i rozpustę seksualną, podkreśla skłonność do okrucieństwa oraz łamania warunków umów.

Chociaż Kurlandczyk nigdy nie odważył się zamieszczać uwag o samym carze Aleksem Michajłowiczu, to nie oszczędzał jego czołowych dygnitarzy. Bardzo surowo oceniał nie tylko dowódców wojskowych, lecz także dyplomatów. Na negatywną opinię zasłużył sobie chociażby jego późniejszy przełożony z Poselskiego prikazu, czyli Ordin Naszczokin. Bousch z drastycznymi szczegółami opisał incydent z końca 1659 r., kiedy to miał on na tyle dotkliwie pobić swojego jedynego syna za samowolną akcję wojskową, że ten musiał przez cztery miesiące się leczyć, a następnie zbiegł za granicę (s. 119–120)¹⁴. Znacznie cieplej diarysta wspominał innego wybitnego moskiewskiego dyplomatę tamtych czasów – Nikitę Odojewskiego (s. 75–76, 222).

Edycja dziennika Christoph'a Bouscha ma też słabsze strony. Przy przygotowywaniu wstępu edytor bardzo oszczędnie korzystał z dorobku polskiej historiografii i to głównie z pozycji starszych. Pomiął zupełnie prace historyków białoruskich, ukraińskich, litewskich, jak również szwedzkich. Dlatego też opisy wydarzeń politycznych

¹⁴ Informacje te znacząco poszerzają stan wiedzy na temat okoliczności tego wydarzenia; zob. Борис Флоря, *О победе Воина Нащокина* [Boris FLORYA, *O pobje Voina Nashchokina*], *Kwartalnik Historyczny*, R. 113: 2006, nr 1, s. 5–18.

oraz przebiegu działań militarnych są nieco jednostronne i nie zawsze odpowiadają aktualnemu stanowi wiedzy. Szkoda, że Oleg Rusakowski nie sięgnął po podstawowe dla badaczy dawnej Rzeczypospolitej nowoczesne pomoce naukowe – słowniki biograficzne oraz spisy urzędników. Pozwoliłoby to uniknąć wielu błędów w przypisach i indeksie osobowym. Nazwiska Polaków i Litwinów wydawca podaje zgodnie z niemieckim oryginałem źródła oraz w rosyjskim tłumaczeniu, w formach z reguły odległych od prawidłowych. I tak tytułem przykładu: Stefan Leduchowski to tutaj Ledichowski. Ponadto podkomorzym krzemienieckim został w 1659, a nie 1658 r., kasztelanem brackim w 1672, a nie 1673 r., a kasztelanem wołyńskim w 1676, a nie w 1675 r. (s. 237)¹⁵. Jerzy Sebastian Lubomirski jest zapisany m.in. jako Jarosław Lubomirski (s. 238). Aleksander Parczewski, pisarz ziemski smoleński, występuje jako Porcewski (s. 240). Jan Puzyna to m.in. Putchina, Pacina, Pucyna, Patzina, a wydawca uznaje go za starostę upickiego, którego to urzędu wówczas nikt z tej rodziny nie pełnił (s. 242). Ponadto warto zwrócić uwagę, że posłem wojska litewskiego do Moskwy w 1662 r. był nie Jan, a Władysław Sokołowski¹⁶. Podobnych potknięć można zresztą znaleźć zdecydowanie więcej. Dostatecznie kuriozalnie brzmią też niektóre objaśnienia dotyczące polskich urzędów, jak też terminów wojskowych. W przypisie 105 wydawca na przykład tłumaczy, że towarzysz to szlachcic, stojący na czele niewielkiego oddziału wchodzącego w skład chorągwi husarskiej.

Uwagi te oczywiście nie zmieniają ogólnej oceny recenzowanej pracy. Dziennik Christopha Bouscha jest dobrze przygotowaną edycją naukową, zarówno pod względem filologicznym, jak i *stricte* historycznym. Historycy otrzymali wartościowe źródło, które poszerza stan wiedzy na temat funkcjonowania Państwa Moskiewskiego na początku drugiej połowy XVII w., jak również zawiera szereg niezwykle cennych informacji o przebiegu konfliktu militarnego, który odegrał kluczową rolę w kształtowaniu się nowego układu sił w tej części Europy w drugiej połowie XVII w.

Konrad Bobiatyński*

 <https://orcid.org/0000-0002-9832-3048>

BIBLIOGRAFIA

Bobiatyński, Konrad. "Działania armii Wasyla Piotrowicza Szeremetiewa na terenie województwa połockiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654–1655." In *Studia historyczno-wojskowe*, vol. 2, edited by Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron and Mirosław Nagielski, 129–143. Zabrze: Inforteditio, 2008.

¹⁵ *Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, opr. Marian WOŁSKI (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, t. 3, z. 5), Kórnik 2007, s. 170.

¹⁶ Andrzej RACHUBA, *Konfederacja wojska litewskiego w latach 1655–1663* (Prace Historyczne, t. 1), Zabrze 2010, s. 168.

* Wydział Historii, Uniwersytet Warszawski

 k_bob@wp.pl; k.bobiatynski@uw.edu.pl

- Bobiatyński, Konrad. *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*. Zabrze: Inforteditio, 2004.
- Florya, Boris. "O pobege Voina Nashchokina." *Kwartalnik Historyczny* 113/1 (2006): 5–18.
- Graham, Hugh F. "'A Brief Account of the Charakter and Brutal Rule of Vasilevich – Tyrant of Muscovy' (Albert Schlichting on Iwan Groznyi)." *Canadian-American Slavic Studies* 9/2 (1975): 204–272. <https://doi.org/10.1163/221023975X00603>.
- Graża, Hieronim. "Wokół dzieła i osoby Alberta Schlichtinga (przyczynek do dziejów propagandy antymoskiewskiej w drugiej połowie XVI w.)." *Studia Źródłoznawcze* 38 (2000): 35–51.
- Kotošixin, Grigorij. *O Rossii v carstvovanie Alekseja Mixajloviča: Text and Commentary*. Edited by Anne E. Pennington. Oxford: Clarendon Press, 1980.
- Łaszkiwicz, Hubert. *Grigorij Karpowicz Kotoszychin o władzy w carstwie moskiewskim pierwszych Romanowów*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007.
- Prudovskiy, Petr, ed. *Posol'skaya kniga po svyazyam Rossii s Brandenburgsko-Prusskim gosudarstvom 1649–1671 gg*. Moskva: Drevlekhranilishche, 2013.
- Rachuba, Andrzej. *Konfederacje wojska litewskiego w latach 1655–1663*. Zabrze: Inforteditio, 2010.
- Rusakovskiy, Oleg. *European Military Books and Intellectual Cultures of War in 17th-Century Russia: From Translation to Adaptation*. Leiden, Boston: Brill, 2025.
- Rusakovskiy, Oleg. "Ländliche Gesellschaft zwischen Krise und Anpassung. Die altwürttembergischen Ämter Besigheim und Bietigheim im Dreißigjährigen Krieg." PhD diss., Eberhard Karls Universität Tübingen, 2014.
- Rusakovskiy, Oleg, ed. *Dnevnik perevodchika Posol'skogo prikaza Kristofa Bousha (1654–1664). Perevod, komentarii, nemetskiy original*. Moskva: Izdatel'skiy dom vysshey shkoly ekonomiki, 2024.
- Schlichting, Albert. *Sprawa wielkiego kniazia moskiewskiego*. Edited by Grzegorz Franczak and Marek Janicki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2025.
- Taube, Johann and Elert Kruse. *Niestłychana tyrania oraz inne postęпки wielkiego księcia moskiewskiego (1566–1572). Relacja dla Jana Chodkiewicza*. Edited by Jan Środoń and Tomasz Schoen, translated by Tomasz Ososiński. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2024.
- Wolski, Marian, ed. *Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2007.